

KÉT ÍRÓRÓL

EGY NÉMET ÍRÓ EMLÉKEZIK

Martin Walser védi gyermekkorát

V A R G A I S T V Á N

Az utóbbi időkben szenzációktól, hogy ne mondjam: botrányoktól, illetve: igazi értékektől mentes német könyvpiacra a múlt év folyamán egyetlen könyv megjelenése jelentett eseményt. Ez Martin Walser *Ein springender Brunnen* (Szökellő kút) című regénye volt. Elég hosszú ideig a legkelendőbb szépirodalmi művek jegyzékének élén állt, több kiadást is megért. Még Svájcban is számíthatott az olvasók érdeklődésére. Az érdeklődést pedig az váltotta ki, hogy a könyv a háború előtti éveket idézte fel, amikor születésben, kialakulásban, csúcsponton és zuhanásában volt az a Németország, amelyet egyértelműen a „rossz” Németországnak nevezhetünk. Martin Walser gyermek- és ifjúkora volt ez, hiszen 1927-ben született. Bevallása szerint nehezen szánta rá magát ezen regényének megírására, hosszú habozás előzte meg az alkotást, mert az ötletet vagy huszonöt éven át hordozta elméjében. Gondolom, nem a tartalom miatt tétovázott, hanem a közlés módja jelentett számára gondot. És nem utolsósorban talán az, hogy a felelevenített korról kapcsolatban állást kellett foglalnia. S mivel a sémákat, melyeket az elmúlt vagy hatvan év kialakított, nem akarta, úgy tűnik, elfogadni, újat kellett teremtenie. Olyat, amely merőben egyedi és hamisítatlanul csakis az ő, Martin Walser produktuma.

A termékeny alkotó – eddig írt tizennégy regényt, számos elbeszélést, esszét, színdarabot, tanulmányt és hangjátékot – szinte minden művében jómagam is „jelen” van. Tudniillik hőseibe „átmentette” élettapasztalatát. Legújabb regényében azonban egyértelműen Johann nevezetű gyermek- és ifjú hőse mögött ő áll. Az önéletrajzi elemre számitalan tény utal. Johann az író második keresztnéve, a történet Wasserburgban, az író szülőfalujában játszódik le, a főhős életútja megegyezik az íróéval, s vonatkozik ez a szüleire is. De ugyanakkor a szerző nem választotta az én-formát, hanem mesélőként mintegy

egyszerre kívülről és belülről láttatja Johannt, bár az elmondandó képzettársításos megelevenítése bizonyos azonosulásra utal. Ez a belső forma Martin Walser „kedvenc” írásmódja. Más szóval: a *Szökellő kút* nem önéletrajzi regény, hanem olyan regény, amely merőben és egyedül csak szerzőjének életútjára támaszkodik. Különös bujkáló és játékos megoldás ez, valamilyenfajta távol-ságtartás céljából.

A regény három igen terjedelmes részből áll. Ezek címei: *Anya belép a pártba*, *A wasserburgi csoda* és a *Szüret*. A részek néhány fejezetre bomlanak. Az első rész egy 1932-ben, a második egy 1938-ban, a harmadik pedig egy, a háború befejezésekor lejátszódó esemény köré koncentrálódik. A szerző minden részben számára fontos és jellemző eseményt mutat be, s bár számos kitérővel időben hátra is mozog, mégis időrendi folyamatosság tapasztalható. A leghagyományosabb a történetmondás dolgában a harmadik rész. Martin Walser Johann tudatfolyamát kivetítve állandóan váltogatja az idősíkokat azzal, hogy a helyszínen szinte mindig Wasserburg a Boden-tó partján. Így például már az első oldalakon felidézi apja halálát, bár az a későbbiek folyamán még jó néhányszor felbukkan. Apjáról nagy szeretettel, anyjáról nagy tisztelettel számol be. Egyébként a művet nevezhetjük a német irodalmi hagyományokat szem előtt tartva fejlődési vagy nevelési regénynek is. Hiszen tanúi lehetünk Johann vilásképe, érzelmei és szexuális ösztönei kibontakozásának. A regény befejező részében nemcsak világháborús élményeiről számol be (ő is bevonul, bátyja Nyíregyházán halt meg német páncélosként, ott is temették el), hanem azt is szemlélteti, hogy ejti Johannt rabul egy egész életre az írott szöveg, a szépirodalom, az alkotás vágya. Mondhatjuk, hogy ez a jellemfejlődés teljes szélességében és mélységében kibontakozik előttünk, és – hála a szerző mesterségbeli és az évek folyamán immár tökéletesre csiszolt írástechnikájának –, megismerése nem kis élvezetet jelent. A magánszféra ilyen nagyfokú megjelenítése igen hiteles és ugyanakkor olvasmányos, és minden kétséget kizáróan nagyban hozzájárult a könyv népszerűségéhez.

De a német olvasót, s nemcsak őt, nemcsak az érdekli, hogyan alakult ki Johann vilásképe, hanem az, s elsősorban az, hogy milyennek látta ő az őt körülvevő világot, hogyan viszonyult hozzá és most, utólag, néhány évtized távlatából, milyen „ítéletet” hirdet felette. Martin Walser nagy óvatossággal és tárgyilagossgal igyekszik erről írni. Olyannyira, hogy ítéletet nem is hirdet, azaz: a történelmet elfogadja olyannak, amilyen volt. A regény a fasizálódás korszakában kezdődik, amikor anyja belépett a náci pártba, méghozzá azért, hogy a barnaingesek az ő vendéglőjükben tartsák gyűléseiket. Az író ezzel nem akarja „felmenteni” anyját, hanem egyszerűen azt érzékelteti, hogy a náccal való menetelés a legkülönbözőbb okokból történt. Anyja esetében haszonlesésből. A gyakorlatias, a családot tulajdonképpen fenntartó anya

ellenpólusa az álmodozó, az üzleti ügyekben örökösen vesztes, idealista apa, aki azonban sohasem állt ki az új eszmék mellett vagy ellen. Johann legjobb barátja a helyi náci vezető fia, akit nemcsak szeret, hanem csodál is magabiztos fellépése miatt. A politikai események, a polgárok hallgatólagos jóváhagyásával vagy támogatásával, a diktatúra kialakulásához vezetnek, de Johann-nak erről nincs véleménye: ő éli dolgos, hétköznapi életét és a munka, az iskola, az első szerelmi próbálkozások töltik ki napjait.

Martin Walser természetesen tudatosan választotta ezt a belső formát. Rajta keresztül a következőket közli az olvasóval: hőszám gyerek, ifjú, akit nem érdekelnek a társadalmi események, tapasztalatai minimálisak, a hozzá érkező híreket elfogadja, de nem alakít ki róluk véleményt. Mert ha én, a hetvenegy éves író, ezt nem így ábrázolnám, hanem éleslátással ruháznám fel Johant, és elítélnék egy embertelen rendszert, akkor nem lennék hiteles. De ettől függetlenül a regényből kivehető szerzőjének viszonyulása a totalitárius náci világhoz. Természetesen elítéli, de ugyanakkor azt is közli velünk, hogy a fasizmus nem tört be a mikrovilág minden rétegébe. Így a gyerekek és a fiatalok élték a maguk életét. Az emberek akkor is éreztek, azaz szerettek, örültek, haragudtak, gyűlöltek, más szóval: a magánélet egyes szférái érintetlenek maradtak. Hiszen vannak még ma is olyan emberek, akik a diktatúra alatt jól érezték magukat a magánéletükben, sőt: ki merik mondani, hogy szerettek, mert akkor házasságok vagy gyerekük született. Van Martin Walsernek egy korábbi regénye, amelynek címe szinte egy az egyben átvihető erre. Ez pedig a *Die Verteidigung der Kindheit* (A gyermekkor védelmében). Mert a *Szökellő kút*ban az író kiáll gyermek- és ifjúkora mellett, amely még ma is szépnek tűnik emlékeiben, és ezt merészen ki is mondja attól függetlenül, hogy önkényuralom nehezedett a német emberekre. Johann nem volt áldozat, de nem volt tettes sem. Az író végeredményben minimális számú történelmi adatot von be regényébe, remekül érzékelteti viszont az eluralkodott közérzetet, méghozzá hihetetlen pontossággal és őszinteséggel. Erre utal egy Tagore-idézet a könyvben, amely szerint „Auch meine Seele ist ein springender Brunnen”, magyarul „Az én lelkem is egy szökellő kút”. Tehát a *Szökellő kút* a lélekből kiszökellő és papírra levetített fájdalmas és boldog gyermek- és ifjúkor.

Martin Walser életművéért a múlt évben a német könyvkereskedők díjában részesült, de nem ezért a regényéért. A díj átvételekor az író, aki már korábban is néhány alkalommal tett politikai jellegű kijelentéseket, azt mondta, hogy „Auschwitz a médiumokban fenyegető rutinná vált, és a német szégyen instrumentalizálódása jelenlegi célok érdekében”. Hozzátette, hogy „szégyenünk állandó mutogatását” már nem bírja tovább elviselni. Ezért a németországi Zsidótanács elnöke Ignatz Bubis az íróat „szellemi gyújtogatással” vádolta. Nyilvánvaló, hogy Martin Walser kifejezi azt, amit sok német gondol: kiala-

különb az új nemzeti érzés és a régi bűn állandó hangsúlyozása immár nyomasztó. Erről tanúskodnak a levelek, amelyek Martin Walsert támogatják. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy nemrég jelent meg Németországban egy amerikai történész munkája, amelynek végső megállapítása az, hogy a németek óriási többsége végeredményben kollaborált a náci rendszerrel valamilyen okból. Mert csak úgy kerülhetett sor arra, ami megtörtént. Ez ellen sok német hevesen tiltakozott. Martin Walser regénye nem egy kort vagy rendszert védelmez, hanem egy kisfiú élményvilágát, amely, bár sötét társadalomban alakult ki, számára mégiscsak egyszeri és szép volt. Csak remélhetjük, hogy a sok német olvasó, aki regényét elolvasta, épp ezért találta azt értékesnek.

HRABAL ÉLETE ÉS HALÁLA

Bohumil Hrabal 1997. február 3-án szabad akaratából távozott az élők sorából. Kórházban volt, magányosan és megtörve. Betegszobájának ablakán át kilépett az életből. Még ugyanazon évben megjelent Monika Zgustová *Fanyar gyümölcsök édenkertjében – Bohumil Hrabal élete és halála* című könyve, amely 1994 áprilisa és 1996 októbere között készült. A könyv szerzője, az elhunyt író műveinek ismerője és csodálója, illetve az írók barátja, többek között ezen a módon akart emlékezni a cseh íróról. Természetesen könyve jóval több tiszteletadásnál. Kísérlet annak megmagyarázására, hogy ki is volt valójában Bohumil Hrabal, és hogyan értelmezhetőek művei mint az író életének függvényei.

Ha könyvét műfajilag igyekeznénk meghatározni, az némi nehézségekbe ütközne. Monika Zgustová könyve Bohumil Hrabalról nem tudományos munka. Már azért sem, mert hiányoznak belőle a pontos időpontok, egzakt tények, dokumentumok és tudományos vizsgálódási módszerek. A szerző alapján véve egyetlen dologra támaszkodik könyvének írásakor: Bohumil Hrabal szövegeire. Ezek pedig művei és nyilatkozatai. Monika Zgustová könyvének írása folyamán igen szerénynek mutatkozik, hiszen könyvének java részét épp az említett Hrabal-szövegek teszik ki, jómaga szövege inkább valamilyenfajta kőtőanyagként szolgál csupán egy Hrabal-idézetekből álló óriási építmény felhúzásához. Ilyen szempontból nézve könyve egy óriáskollázs, amelynek keretein belül időrendi sorrendben elmondja Bohumil Hrabal életét. A tudományos hangot lírai-nosztalgikus-fájdalmas hang váltja fel, nagyon is érződik még a búcsúzás okozta seb sajtása. Az életrajz számtalan, mindössze néhány oldalas vagy akár soros fejezetből áll, mindegyiknek címe van és egy-egy témát tárgyal, amely az író adott és megidézett korszakára volt jellemző Monika Zgustová szerint. Az idézetekből álló óriáskollázst huszonhat fénykép teszi

teljessé. Mindezek segítségével kísérli meg megfejteni a legmélyebb titkot: ki is volt Bohumil Hrabal? A vállalkozás izgalmas azért is, mivel a szerző rendkívüli empátiával rendelkezik, és épp ezért közlési módja igencsak emlékeztet Hrabal stílusára. Vannak részletek, ahol a magyarázó szöveg szinte megkülönböztethetetlen az eredeti Hrabal-szövegtől. Az azonosulás nem véletlen, hanem egyértelműen tudatos. „Belülről” megírt életrajzzal van dolgunk. Ez pedig egyértelműen kizárja a tudományosság princípiumát.

Monika Zgustová értelmezésében Bohumil Hrabal esetében tanúi lehetünk az élet és életmű teljes egybefonódásának, azaz az író élete meghatározza életművét, de ugyanakkor az életmű is sokban befolyásolta életének alakulását. Az író könyvét áthatja az a törekvés, hogy megmagyarázza és példákon keresztül szemléltesse, milyen ember volt Bohumil Hrabal. Ennek a jellemrajznak a vetülete aztán az életmű. Ez az analitikus megközelítés már származásának megvilágosításával kezdődik, mivel úgy véli, „Hrabal creiben francia, magyar, tatár és avar vér kering-keveredik”. Az író Bohumil Hrabalt, attól függetlenül, hogy szokványéletet élt, szinte minden szempontból, s tegyük hozzá azonnal: joggal, rendkívüli embernek tartotta. Már származása miatt (törvénytelen gyerek volt) valamilyen kisebbrendűségi érzet bontakozott ki lelkében, hogy aztán élete végéig szégyenlős maradjon. Bohumil Hrabal egész életére, s erre az író remekül utal, egy rendkívül feszítő és nehezen elviselhető ellentmondás volt a jellemző: egyszerre volt aszociális és szociális lény. Valósággal kényszerítette magát arra, hogy szokványéletet éljen, olyan különböző hétköznapi munkahelyeken dolgozott, amelyeket tudatosan vállalt csak azért, hogy beilleszkedjék az egyszerű emberek társaságába, felismerve a megélt élet elsőbbségét a képzelet szülte étellel szemben. Ugyanakkor Bohumil Hrabal mélyen intellektuális lény is volt. Olvasottsága, és itt elsősorban filozófiai művekre kell gondolni, sok esetben egyenesen megdöbbentő volt. Nem találta a helyét a társadalomban, foglalkozásait gyakran változtatja. Töretlen viszont természetszeretete, vágyakozása az egyszerű és bensőséges örömök után. Vasutas egyenruhában mezítláb sétálgat a városban, arcát folyókból, patakokban mossa és hagyja, hogy a víz magától száradjon fel rajta. Közismert volt vonzalma az egyszerű emberek társasága iránt a kocsmákban. „És a kocsmába járás, az egyszerű emberekkel való iszogatás, a fülelés beszédükre élete végéig szokása maradt”, szögezi le a könyvében Monika Zgustová. Ugyanakkor nehezen találta fel magát az életben az „érvényesülést” illetően. Az iskolában osztályismétlő, nagy nehezen leérettségizik, hála apja közbenjárásának, és később hiába fejezi be a jogi egyetemet, diplomáját sohasem használja fel álláskereséskor. De mi volt az, ami életben tartotta, ami arra ösztönözte, hogy élje a maga különös, ellentmondásos, egyszerre hétköznapi és külön életét?

Monika Zgustová szerint több tényező éltette Bohumil Hrabalt, amelyek közül különös fontosságot tulajdonít a művészetnek. A szerző kihangsúlyozza, hogy a művészetről van szó, nem pedig csak az irodalomról. Tudniillik Bohumil Hrabalt a festészet szinte jobban befolyásolta, mint az írott szöveg. S bár az író szerint zenei ismeretei alapján véve nem voltak szélesek és mélyek, de amit megismert, mondjuk Mahler szimfóniái, az rendkívüli erővel hatott rá. Gyakran sírt muzsika hallgatása közben. Már kezdettől fogva nagy hatással voltak rá a szürrealisták, a modernek általában, a festészetben és irodalomban egyaránt. Első művei ezt a hatást szemléltetik, saját hangjától ekkor még igen távol volt. Nagyon lassú folyamat volt beépülése az irodalmi közéletbe, írásai tíz-húsz éven át asztalának fiókjában lapultak, gyakran átdolgozta őket keresve saját hangját. Monika Zgustová fedezteteti fel velünk igazán azt a körülményt, hogy Bohumil Hrabalban milyen alkotói erő, önbizalom és annak a tudata összpontosult, hogy igenis jó író, művei értékesek. A szerző tömören felvontatja azokat az írókat-alkotókat, akik kapcsolatban voltak Bohumil Hraballal, tanácsokkal látták el, és később igyekeztek útját egyengetni az elismerés felé vezető úton. De jóval nagyobb teret szentel ebből a szempontból azoknak az egyszerű embereknek, akik szóbeli megnyilatkozásai indítékul, sőt mintául szolgáltak az írónak. S ezen a területen természetesen az első helyen az az ember áll, aki a könyv burkolatának hátlapján egy rajzolt vásári repülőgépben ülve és palackból az italt egy tölcserbe öntve néz ránk, jobb oldalán unokaöccsével, aki szintén egy palackot szorongat a kezében. Ez az ember apjának a bátyja, Josef volt, akit mindenki Pepinnek nevezett. Az ő kifejezési módja, stílusa lett később a figyelő unokaöcs művei belső formájának alapja: az utánozhatatlan és világirodalmilag „védjegyzett” hrabali belső monológus, a hétköznapi beszéd spontaneitásának utolérhetetlen reprodukálása. Épp ezért Monika Zgustová következő megállapításai ezzel kapcsolatban minden szempontból helytállóak. „Pepin volt tehát Hrabal nevelője, szellemi atyja, később pedig múzsa, történeteiben volt valami a népi mese- és jövendőmondók költői mágiájából. Tőle tanult meg szemlélődni, mesélni, és főleg figyelmesen hallgatni. Mindig is vonzotta az olyan emberek társasága, mint amilyen Pepin bácsi volt, és ezeknek a beszédében filozófusokhoz, gondolkodókhoz és bölcselőkhez méltó gondolatokat fedezett fel. Pepin történetei vérévé váltak a fiúnak, feloldódtak-szétáradtak az ereiben, és szófolyamként hömpölyögtek vissza verseibe, elbeszéléseibe és regényeibe. Pepin bácsi közvetlenül vagy közvetve jelen van Hrabal egész életművében . . . És a fiú, ha csak belegondolt, hogy Pepin egyszer meg is halhat, rögtön sírva fakadt.”

Bohumil Hrabal nagy „odafigyelő” volt Monika Zgustová szerint. Úgy véli, „játszi könnyedséggel azonosul a beszélővel. Így lesz belőle másik, más, olyasvalami, ami rajta kívül van. Fényképezőgép lesz belőle, amely rögzít minden

egyek képet, jelenséget, amelyre a lencséje rászegeződik, magnószalaggá változik, amelyre felkerül minden, amit csak hall”. S ez egy olyan tulajdonság, jellemvonás, amely még a világirodalom tartományában sem lelhető fel gyakran. Bohumil Hrabal, s bár ezt a szerző nem mondja ki sehol sem egyértelműen, olyan hihetetlen fogékonysággal viszonyul az őt körülvevő valósághoz, hogy az gyakran már természetellenesnek tűnhet. Minden külső hatást megrendítő élményként fogad be, teljesen váratlanul és az átlagember számára megmagyarázhatatlan módon reagál hétköznapi dolgokra: örömeiben bőkezűen osztogat boldog-boldogtalannak, elbűjík az erdőben, vérvörösen hallgat vagy átmegy a másik szobába sírni. Mindezek ismeretében, hétköznapi szemmel nézve, Bohumil Hrabal a magánéletben igencsak „nehéz” ember lehetett, legtöbbször kiszámíthatatlan viselkedése miatt. Hiszen Monika Zgustová is többször utal arra, hogy rendkívül önfejtű, különösen öreg korában durván elutasító és részegeskedő volt. Az ital oldotta fel belső feszültségét, tette szociális lényvé és kedvessé. Mellékesen szólva feleségének, akit egyébként bálványozott, nem lehetett túl jó élete mellette. Mindenesetre igyekezett férjét szocializálni, hol több, de inkább kevesebb sikerrel. Maga az író teljes mértékben tisztában volt viselkedésének gyakran elviselhetetlen és elfogadhatatlan voltával, utólag sokat bánkódott miatta. Hiszen mondjuk, igazi barátai sem voltak, jobban érezte magát a sörözőben idegen és egyszerű emberek társaságában. Közvetlen környezete számára minden valószerűség szerint szövegei nem voltak mindig kacagtatóak.

Monika Zgustová könyvében többször is kitér Bohumil Hrabal és a hatalom viszonyára. Megállapításai alapján talán arra a következtetésre juthatunk, hogy a hatalom egyszerűen nem tudott mit kezdeni írásaival. Jellemző, hogy első magyar lektorai fanyalagva vették kézbe könyveit, amikor tudomást szereztek arról, hogy szerzőjük munkásember, mert azt hitték, hogy a szocialista realizmus egy újabb, esztétikai értékeket illetően jelentéktelen képviselőjével állnak szemben. Természetesen aztán véleményük teljes mértékben megváltozott, és Bohumil Hrabal leglelkesebb olvasói talán épp a magyarok voltak, bár művei sok országban megjelentek. A kommunista kultúrpolitikusok kedvelték a munkásírókat, de az olyan „modernkedőket” és a kórusból kiválókat, mint Bohumil Hrabal volt, nem. Művei épp ezért nehezen jutottak el az olvasókhoz, akik viszont azonnal befogadták őket. Tudjuk, Csehszlovákia történetének volt egy időszaka, amikor a szabad értelmiségi alkotás lehetősége kitárulkozott, és ekkor Bohumil Hrabal művei sorozatban jelentek meg, elárasztották a hazai és külföldi elismerések, híressé vált, a külföldi újságírók elől már valósággal menekült. 1968 után apolitikus magatartása volt a hatalom szemében a szálka, ő pedig rettegett a hatalomtól, és még „beismerő” nyilatkozatot is tett, mintegy letéve a voksot a rendszer mellett, ami olvasói körében elkeseredett visszahan-

got váltott ki. A bársonyos forradalom idején már kissé neveltségesen viselkedett a nyilvánosság előtt, de még akkor is együtt érzett a megalázottakkal. 1993-ban a legrangosabb cseh irodalmi díjat, a Jaroslav Seifert-díjat kapja meg. Az összeg felét Boszniába küldte, „mert amikor hull a hó, ők nagyobb szükségeet szenvednek, mint mi”.

Monika Zgustová könyvében teljes mértékben hű maradt könyvének címéhez. *A Fanyar gyümölcsök édenkertjében* életrajz, azaz Bohumil Hrabal életútját mondja el. Halálának egyetlen fejezetet szentel (*Az utolsó napok*), és 1997. február 6-án íródott annak hatása alatt, hogy Bohumil Hrabal kilépett az életből. A kollázsszerűen megírt életrajz eltér a szokásos életrajzoktól, hrabali módon igyekszik Hrabalról szólni. Ki kell hangsúlyozni, hogy a könyv teljes megértéséhez és élvezetéhez az olvasónak ismernie kell az író legfontosabb műveit. Ezen túl a szerző sokszor támaszkodott Bohumil Hrabal nyilatkozataira. Tudniillik az író, miután felfedezték, gyakran adott nyilatkozatokat, amelyekben nemcsak műveiről, hanem magáról is beszélt. Ezekben a nyilatkozatokban is tanúi lehetünk az életút és életmű szoros egybefonódásának, egybeolvadásának. Monika Zgustová végeredményben új tényt vagy mozzanatot nem vonultat fel könyvében, ismert dolgok ezek azok számára, akik már több évtizede követik az író pályáját és a személyével kapcsolatos eseményeket, de újrendezésében mégis újszerűnek hatnak. Igaz, másvalaki ugyanazon ténnyeket más elrendezésben csoportosítva talán más következtetésekhez jutna. Az életrajz tömör, olvasható, befogadása nem jelent nehézséget. Külön fel kell hívni a figyelmet nyelvezetére, amely a filozofikus és böcselkedő mozzanatok boncolgatásakor is igyekszik világos és közérthető lenni. Így aztán könyve, bár nem tudományos munka, tartalmazza a lényegét Bohumil Hrabal életéről. Talán túl lírai, biztos azért, mert szeretetből íródott, de mégsem elfogult. Az író büszkén állíthatja, hogy könyvében sikerült tárgyilagosnak maradnia. Távol áll tőle bármilyen eszményítés, még hozzá épp azért, mert sikerült neki, és ez könyvének tagadhatatlanul legnagyobb erénye, Bohumil Hrabalt, az embert teljességében bemutatnia. Értelmezésében az író hihetetlenül komplex egyéniség volt. Monika Zgustová igyekezett minél többet szemléltetni ebből az összetettségéből. Értelmezésében az író egyszerre volt átlagos és külön, bátor és gyáva, megértő és elutasító, komor és derűs, azaz olyan, mint a többi ember. Ilyen volt századunk egyik legnagyobb írója, ilyen volt élete.